

Powstanie styczniowe w dziejach Polski i Europy¹

Wstęp

Trudno byłoby zrozumieć historię XIX wieku bez refleksji nad dziejami powstania styczniowego. Wydarzenie to wywarło wpływ na losy wielu osób, społeczeństw, narodów i państw. Powstanie stanowiło wynik działania wielu czynników o charakterze politycznym i kulturowym. To ważne wydarzenie wpisywało się w europejskie tendencje kształtowania nowoczesnych państw narodowych i społeczeństwa obywatelskiego. Traktować je należy jako poszukiwanie nowych formuł relacji między władzą i rządzonymi. Polskie programy polityczne okresu poprzedzającego powstanie i powstania zawierały tęsknotę za ideą państwa opartego na konstytucji, społeczeństwa posiadającego reprezentację parlamentarną, obywateli równych wobec prawa i mających szanse rozwoju. Powstanie stanowiło konfrontację różnych koncepcji i metod osiągnięcia tych ważnych celów politycznych. Było kolejną próbą powrotu Polski do grona państw Europy. Stanowiło poszukiwanie nowoczesnych formuł polskości. Było demonstracją żywotności narodu jako wspólnoty oraz pragnień społeczeństwa istnienia w strukturach dobrze zorganizowanych, gwarantujących poszanowanie godności ludzkiej. Dzieje powstania stały się inspiracją dla powstania nowych idei politycznych oraz licznych dzieł literackich, plastycznych i muzycznych. Niniejsze rozważania stanowią przegląd wydarzeń i problemów łączących się z tym wydarzeniem. Refleksje te zostały oparte na tezach przedstawionych przez Stefana Kieniewicza w syntezie *Powstanie styczniowe*.

1. W kręgu obietnic Aleksieja Orłowa i polskich marzeń o wolnej Polsce – „odwilż posewastopolska” i jej konsekwencje

Powstanie było efektem różnorodnych inspiracji ideologicznych. Najczęściej geneza powstania wiązana jest z okresem tzw. odwilży posewastopolskiej², nowej zatem

---

¹ Tekst niniejszy stanowi rozszerzoną wersję wykładu wygłoszonego w Konsulacie Generalnym RP w Brześciu dnia 31 stycznia 2013 r.

² Takie było stanowisko W. Przyborowskiego, który *Dzieje 1863 roku* poprzedził *Historią dwóch lat 1861–1862*, której część wstępna dotyczyła lat 1856–1860, podobnie genezę lokalizo-

polityki Aleksandra II obejmującego tron po zmarłym ojcu, Mikołaju I. Wymuszona została klęską Rosji w wojnie krymskiej. Wydarzenie to pokazało słabość absolutystycznie zarządzanego państwa. Dla Królestwa oznaczało koniec „epoki paskiewiczowskiej”, utożsamianej z niechętnym polskości pogromcą powstania listopadowego Iwanem Paskiewiczem.

Dla pozostającego w strukturach Cesarstwa Rosyjskiego autonomicznego Królestwa Polskiego śmierć Mikołaja I 2 marca 1855 roku oraz zgon namiestnika Iwana Paskiewicza w stosunkowo krótkim czasie po odejściu cesarza, 1 lutego 1856 roku, oznaczały przede wszystkim oczekiwanie na decyzje personalne i polityczne nowej administracji. Sytuacja Aleksandra II po przejściu władzy nie była łatwa. W kręgach rosyjskich elit władzy był postrzegany jako osoba, która będzie zdolna do realizacji programu reformowania państwa absolutystycznego. Przegrana w wojnie krymskiej oraz postawienie sprawy polskiej na kongresie pokojowym w Paryżu wymuszały określone działania także w Polsce. Wprawdzie kwestia ta nie trafiła do oficjalnych protokołów obrad, ale pełnomocnik Rosji w Paryżu książę Aleksiej Orłow zobowiązał się wobec Napoleona III i lorda Clarendona, że cesarz swoimi decyzjami zagwarantuje Polakom: „amnestię, odrębną administrację Królestwa pod wielkim księciem, język polski w obrębie wszystkich działów życia publicznego, większą swobodę wyznania katolickiego”³. Upadek prestiżu Rosji po wojnie krymskiej, niepewne wobec niej stanowisko Austrii, jej „nieżyczliwa” neutralność w czasie wspomnianego wydarzenia, były czynnikami, które zadecydowały, że Aleksander II był zmuszony przynajmniej zademonstrować chęć realizacji choć części tych zobowiązań. Ustne gwarancje Orłowa uznać należy za bardzo zręczne posunięcie dyplomatyczne. Uniemożliwiły one uczynienie sprawy odbudowy niepodległości Polski przedmiotem uzgodnień międzynarodowych. Brak zapisów w tej kwestii w traktacie pokojowym zamykał drogę do interwencji dyplomatycznej innych państw.

Wydawane w kolejnych latach akty cesarskiej łaski stanowiły realizację programu zawartego w zobowiązaniu A. Orłowa. Pierwsza wizyta Aleksandra II w Królestwie odbyła się 22 maja 1856 roku. Zorganizowano mu wspaniały wjazd. Stolica przywitała go „rozentuzjasmowana”, „wspaniale oświetlona”, tysięczne tłumy zaś wznosiły „szczerze”, „radosne okrzyki”⁴. Już 3 lutego 1856 roku namiestnikiem Królestwa został mianowany książę Michaił Dmitrijewicz Gorczakow⁵. Dostęp do cesarza w Warszawie miała przede wszystkim administracja Królestwa, a więc namiestnik i Rada Administracyjna. W 1856 roku wśród dyrektorów głównych komisji rządowych było dwóch Polaków: Fryderyk Skarbek i Adam Tytus Łęski. Pierwszy z nich zajmował

---

wał S. Kieniewicz, A. Giller referowanie historii powstania rozpoczynał od upadku powstania listopadowego, zob. [W. Przyborowski], *Historia dwóch lat 1861–1862*, cz. wstępna 1856–1860, t. 1, Kraków 1891, A. Giller, *Historia powstania narodu polskiego w 1861–1864 r.*, t. 3, Paryż 1870.

³ S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, wyd. II, Warszawa 1983, s. 17–18, S. Kieniewicz, cyt. za M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, t. 3, Warszawa 1950, s. 614.

⁴ S. Kieniewicz, op. cit., s. 15–16, na podstawie J. K. Janowski, *Pamiętniki o powstaniu styczniowym*, t. 3, Warszawa 1931, s. 44.

⁵ Informacje o nominacjach i obsadach stanowisk zostały zaczerpnięte z I. Ihnatowicz, A. Biernat, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, wyd. II, poprawione i uzupełnione, Warszawa 2003.

stanowisko dyrektora głównego prezydującego Komisji Rządowej Sprawiedliwości, drugi – Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu. Ze względu na znaczną odrębność ustrojową Królestwa i Cesarstwa – mimo zniesienia konstytucji 1815 roku – przede wszystkim w zakresie prawodawstwa, zarówno w zakresie prawa cywilnego, jak i kryminalnego, stanowisko dyrektora głównego prezydującego Komisji Rządowej Sprawiedliwości przez cały okres istnienia Królestwa autonomicznego przypadało Polakom. Do wyjątków należało obsadzenie stanowiska likwidatora Komisji prawnikiem rosyjskim Nikołajem Nikołajewiczem Gerardem (1875–1876). Cesarz w czasie owej wizyty spotykał się także z przedstawicielami arystokracji. W tych kręgach powstały programy polityczne zmian w Królestwie. Zawierały one bardzo ostrożne projekty przekształceń. Przypomniano w nich o postanowieniach dotyczących Królestwa zawartych w Statucie Organicznym z 1832 roku, nie przestrzeganych i nie stosowanych przez administrację cesarską. Należały do nich m.in. zapisy o obsadzaniu przez Polaka stanowiska namiestnika oraz o „stanach prowincjonalnych”, stanowiących reprezentację społeczną ziemiaństwa. Przygotowane wówczas dwa memoriały zawierały prośby o „amnestię, obieralność sędziów pokoju, przywrócenie uniwersytetu w Warszawie”, „utworzenie reprezentacji krajowej i przywrócenie szkolnictwa”⁶. Autorami ich byli marszałek Jan Jeziński i margrabia Aleksander Wielopolski. Aleksander II postanowił bardzo ostrożnie postępować wobec Królestwa Polskiego. Na entuzjazm nie odpowiedział przychylnością. Wypowiedział słynne, cytowane przez wszystkie podręczniki, słowa „Messieurs, point de réveries”, celowo także nie złożył obietnic znaczących zmian w położeniu kraju, tym bardziej wystrzegał się gestów sugerujących możliwość połączenia Królestwa z zachodnimi guberniami Cesarstwa. W kręgu rosyjskich elit politycznych panowało bowiem przekonanie, że to obietnice Aleksandra I w tej kwestii przyczyniły się do wybuchu powstania listopadowego.

To zachowanie i deklaracja cesarska pozwoliły prasie emigracyjnej i części arystokracji Królestwa na sformułowanie postulatu niewchodzenia w żadne układy i rozmowy z zaborcą⁷. Stanowiło także podstawę kształtowania idei odzyskania niepodległości dzięki aktywności społeczeństwa, w tym także walki zbrojnej.

Nowa polityka cesarska wobec Królestwa mieściła się zatem w granicach zobowiązań ks. Aleksieja Orłowa. Należało do nich: zniesienie stanu wojennego w Królestwie i na Litwie w kwietniu 1856 roku, obowiązującego od 1831, ogłoszenie amnestii dla emigracji 1831 roku, ułaskawienie zesłańców syberyjskich. W 1857 roku utworzona została w Warszawie Akademia Medyko-Chirurgiczna, co traktowano jako pierwszy etap tworzenia uniwersytetu. Pod koniec 1857 roku udzielono zgody na utworzenie Towarzystwa Rolniczego. Rozpoczęło ono działalność w 1858 roku. W Królestwie, podobnie jak w Rosji, nastąpiło złagodzenie cenzury, zmniejszenie represji policyjnych, zwiększenie możliwości wyjazdów zagranicznych⁸.

W Europie 1856 roku dwa kraje stanowiły wzorzec ustrojowy państwa prawnego, wywierając znaczący wpływ na kształtowanie standardów zarządzania w monarchiach konstytucyjnych i parlamentarnych. Należały do nich Francja i Anglia.

⁶ S. Kieniewicz, op. cit., s. 16.

⁷ S. Kieniewicz, op. cit., s. 17.

⁸ S. Kieniewicz, op. cit., s. 17–18.

W ostatnich latach XVIII i pierwszej połowie XIX wieku przeszły wiele zmian ustrojowych. W Anglii decydującą rolę odgrywał rząd wyłaniany przez parlament i przed nim odpowiedzialny⁹. Rola króla była w znaczący sposób ograniczona i sprowadzona do funkcji reprezentacyjnych. Pierwsza reforma prawa wyborczego do Izby Gmin z 1832 roku w istotny sposób rozszerzyła krąg osób decydujących o składzie tej instytucji. Prasa angielska na bieżąco informowała o pracach parlamentarnych i rządowych. Reforma angielskiej administracji terytorialnej w miastach w 1835 roku, polegająca na utworzeniu przedstawicielskich władz lokalnych pochodzących z wyborów, zwiększyła udział społeczeństwa w sprawowaniu władzy na poziomie lokalnym¹⁰.

W tym samym okresie Francja zdobyła bogate doświadczenia konstytucyjne. Między Deklaracją Praw Człowieka i Obywatela a Konstytucją 1852 roku powstało 6 aktów prawnych regulujących podstawy ustrojowe tego państwa. Były to konstytucje lat 1791, 1793, 1802, 1814, 1830 i 1848¹¹. Oprócz tego istniało wiele *senatus consultum*, stanowiących uzupełnienia i interpretacje konstytucji. Zgodnie z konstytucją 1852 roku Ciała Ustawodawcze – parlament francuski, było wybierane w głosowaniu powszechnym. Sprawozdania z jego posiedzeń miały być publikowane¹².

Konstytucję miały Prusy¹³. Prawa wyborcze otrzymała duża grupa mieszkańców tego państwa mających odpowiedni status prawny zależny od dochodów szacowanych na podstawie wysokości płaconych podatków¹⁴. Po 1848 roku również w Austrii ulegała zmianie formuła sprawowania władzy. Po okresie neoabsolutyzmu, cesarz zmuszony był powrócić do programu przekształceń politycznych, gwarantujących większy udział w sprawowaniu władzy różnym kręgom społecznym.

W 1856 roku Rosja nie miała parlamentu. W tym kraju nie były znane wybory, w czasie których wyłaniano by instytucje prawodawcze, zarówno na poziomie centralnym, jak i poszczególnych guberni i generalnych gubernatorstw. Nie było więc samorządu terytorialnego, ani nawet stanowego. Konstytucja Królestwa Polskiego 1815 roku miała ograniczone działanie terytorialne i jak się okazało w trakcie jej stosowania, także czasowe. W 1832 roku poprzez wprowadzenie Statutu Organicznego została *de facto* zniesiona. Wielkie Księstwo Finlandii otrzymało konstytucję w 1808 roku, lecz wkrótce po nadaniu została zawieszona.

Źródłem inspiracji w tworzeniu polskich programów politycznych był dorobek prawodawczy państw europejskich, szczególnie Francji i Anglii, analizy działalności administracji tych krajów oraz analiza pozycji ziem polskich w obrębie poszczególnych państw zaborczych, a także statusu poszczególnych grup społecznych.

Problemy społeczne Królestwa Polskiego wynikały w dużym stopniu z braku refleksji nad modelami rozwoju państw prawa i ich recepcji. Związki państwowe z Rosją tworzyły klimat polityczny, w którym preferowano postawy zachowawcze. Uwidocz-

⁹ H. Izdebski, *Historia administracji*, wyd. IV, Warszawa 1997, s. 45, 72.

¹⁰ H. Izdebski, op. cit., s. 142.

¹¹ *Najstarsze konstytucje z końca XVIII i I połowy XIX wieku*, wybrał, przełożył i wstępem opatrzył P. Sarnecki, Warszawa 1997.

¹² Ibidem, s. 222–223.

¹³ Ibidem, s. 196–216.

¹⁴ Ibidem, s. 207.

niło się to szczególnie po 1832 roku, gdy administracja Królestwa nie poszukiwała nowych metod zarządzania społeczeństwem. Nie prowadziła aktywnej działalności w kierunku poznania poszczególnych grup społecznych, ich roli gospodarczej i pozycji prawnej. Nie poszukiwała także czynników inicjujących i kształtujących procesy rozwoju. Administracja Iwana Paskiewicza w okresie 1832–1840 koncentrowała się na problemie zachowania porządku politycznego i nie dopuszczenia do wybuchu kolejnego powstania. Kontrola polityczna prasy i publikacji sprawowana za pomocą cenzury utrudniała recepcję i dyskusję nad nowoczesnymi metodami sprawowania władzy – rządami wyłanianymi przez parlamenty i przed nimi odpowiedzialnymi.

W 1856 roku w Królestwie występowały dwa poważne problemy społeczne: położenie chłopów i Żydzi. Chłopi cieszyli się wolnością osobistą od czasu konstytucji Księstwa Warszawskiego z 1807 roku. Korzystać z niej mogli w różnym zakresie, bardzo często uzależnionym od szczegółowych regulacji prawnych. Wybór miejsca zamieszkania i możliwość przenoszenia się były reglamentowane decyzjami wójtów. Nadal nie byli właścicielami ziemi, na której pracowali. Ziemianie posiadali prawo zarządzania należącymi do nich obszarami. Mimo wolności osobistej chłopów obowiązywała nadal pańszczyzna. Oznaczała konieczność wykonywania określonych prac na folwarku – osobistym gospodarstwie ziemianina. Problem uwłaszczenia chłopów był jednak bardzo trudny do rozwiązania z ekonomicznego punktu widzenia. Ziemianie dążyli do takiego kształtu reformy, w której wyniku nie ucierpiałyby ich gospodarstwa¹⁵. Z punktu widzenia interesów ziemiańskich uwłaszczenie bez odszkodowania było najgorszym z możliwych rozwiązań. Tymczasem w Galicji w 1848 roku administracja austriacka zastosowała taką właśnie zasadę. W konfliktach ziemianie – chłopci administracja cesarska bardzo często broniła słabszych ekonomicznie. Wyrazem tego był choćby ukaz Mikołaja I z 1846 roku o zakazie rugów chłopskich. Jednocześnie towarzyszyła jej stała zasada – działalność dezintegrująca społeczeństwo polskie.

Kolejnym poważnym problemem była sprawa prawnego położenia ludności żydowskiej. Stanowiła ona ok. 12,7 procent ludności Królestwa Polskiego. Zamieszkiwała przeważnie w miastach, zajmując się w dużej mierze handlem. Była to społeczność bardzo zróżnicowana, znajdowali się wśród niej zarówno ludzie bardzo bogaci, jak i ubodzy. Żydzi nie mogli zajmować określonych stanowisk publicznych, nabywać ziemi, wykonywać określonych zawodów. W wielu miastach, w tym w Warszawie, mogli zamieszkiwać jedynie w wyznaczonych do tego celu miejscach, tzw. rewirach. Nie mogli się także osiedlać we wszystkich miastach. Oprócz tego Żydzi, obok podatków płaconych przez inne grupy ludności, zobowiązani byli do dodatkowych, „specjalnych” opłat, szczególnie dotkliwych dla ubogich członków tej społeczności. Grupa bogatej żydowskiej burżuazji warszawskiej asymilowała się w tym dużym mieście. Czuła się związana przede wszystkim z ludnością polską. Dla niej też owe ograniczenia były szczególnie uciążliwe. Hamowały jej aktywność społeczną, obniżały prestiż. Duża część społeczności żydowskiej „żyła”, jak to określił S. Kieniewicz, w „obyczajowej izolacji od reszty społeczeństwa”, co zamykało ich działalność w obrębie gminy. Odróżniała się swoim wyglądem i zachowaniami.

¹⁵ S. Kieniewicz, op. cit., s. 21–22.